

ЗА ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВОТА ПРЕД ИЗСЛЕДОВАТЕЛИТЕ НА ОСМАНОТУРСКИ ТЕКСТОВЕ

Мийрям Салим, Гюлтен Ахмед

THE CHALLENGES FACED BY THE RESEARCHERS OF OTTOMAN TURKISH TEXTS

Miryam Salim, Gyulden Ahmed

Abstract: *The Ottoman archives are a priceless treasury of documents. Written sources in the Ottoman Turkish language represent the largest share of documentation devoted to the history, language, and culture of our past. In the Ottoman Empire, the official language is Turkish. The script is Arabic, which the Turks adopted along with the Islamic religion from the Arabs. The documents that appeared as a result of the activities of the Ottoman institutions and establishments, as well as the various manuscripts and epigraphic inscriptions of that time, were written in Arabic script. The study of Ottoman Turkish written sources is a complex process and requires well-trained specialists. This article presents the features that researchers should consider when reading and analyzing Ottoman Turkish texts.*

Keywords: *Ottoman Turkish texts, Arabic script, difficulties, challenges*

Писмените извори, написани на османотурски език, представляват най-голям дял от документацията, посветена на историята, езика, културата на нашето минало. Османските архиви са безценна съкровищница от документи и източник на информация. В продължение на векове османските канцеларски служби на столичните и провинциалните органи на властта подготвят и издават многобройни по вид, съдържание и предназначение документи (Nedkov 1966: 118-178). Неоценимото архивно богатство отдавна е обект на засилен научен интерес в редица страни. Писмени паметници на османски език освен в Турция има и в арабските страни – най-много в Египет и Сирия, по-малко в Ирак, Алжир и Тунис; в страни като Македония, Сърбия, Черна гора, Босна и Херцеговина, Гърция, Албания. Особен интерес представляват и архивите във Ватикана, Венеция, Виена, Франция, Испания, о-в Малта и др. (Mihaylova-Mravkarova 2005: 22). В България се съхранява третият по големина османски архив в света след архива в Истанбул и този в Кайро. Това е ориенталската сбирка в НБ „Св. Св. Кирил и Методий“, съдържаща различни документи, ръкописи, старопечатни издания и др. Описите и цялостните преводи на документи, съхранявани в този архив, са добре известни и многократно цитирани в българската историческа и езиковедска научна литература.

Факт е, че в османската канцелария и кореспонденция винаги са действали строги правила. От самото начало османската административна и канцеларска система е била организирана така, че да обхваща цялостната дейност на управлението – от най-нисшата до най-висшата административна институция, като я отразява във водената писмена документация по всички изисквания на особено прецизната османска канцелария (Mihaylova-Mravkarova 2005: 22). Наличието на значителни количества османски архивни, ръкописни, старопечатни материали и епиграфски паметници в България и интересът, който представляват

за историята от гледна точка на съдържащите се в тях данни, е реална предпоставка за развитието на българската османистика и туркология.

Разнообразието по вид и характер на османските документи е голямо. Без да правим опит за цялостна класификация на писмените извори, тук ще отбележим само някои от тях, като например различни разпоредби на централната султанска власт, сиджили и подробни регистри (дефтери), в които са описани отделни населени места, частни документи, ръкописни произведения и др. Сред единичните документи най-често се срещат ферман, берат, илям, хюджет, мектуб, тезкире и други документи, които произлизат от висшите органи на централното управление и управниците на провинцията. Дефтерите (регистрите) без съмнение представляват извънредно богати на стопански и икономически данни исторически извори. Те превъзхождат единичните документи по количество на съдържащите се в тях сведения и информация. Внимателният прочит и анализ на регистри като нюфус дефтери, теметтуат дефтери позволява да се изяснят много подробности, свързани с населението, демографските промени по райони и населени места. Така например теметтуат дефтерите съдържат систематизирана информация за данъкоплатците в османската държава, притежаваните от тях недвижими имоти, животни, за размера на приходите им (от търговска, занаятчийска и друга дейност), както и размера на плащаните от тях данъци. Това ги прави изключително подходящи за изследване на редица аспекти от историята на османските селища в средата на XIX век: демографската картина, социалните, етническите и религиозните характеристики на селището; за броя на кварталите и семействата в града; за етническото и религиозното разпределение; социалната структура; местния елит и администрация и др. Сведенията за отделните административни единици и селища, на които се базират обобщените резултати от преброяванията, се намират в нюфус дефтерите, които по същност са именни списъци на мъжкото население с отбелязани възраст и отличителни белези. В дефтерите за немюсюлманите често е отбелязана и категорията данък джизие (ниска, средна или висока). Днес в архивите са запазени хиляди регистри за събрания данък джизие, както и регистри на раята, които се отнасят за цял вилает или санджак, за отделни градове и по-малки селища.

Не по-малко ценни са ръкописните произведения от различните периоди на Османската империя. Ръкописите са разнообразни по тематика и жанр и са интересни както като образци на османската историографска книжнина, така и по отношение на книжовния турски език и неговото историческо развитие. Преди да се открие и приложи книгопечатането, книгите са се писали и преписвали на ръка. Една голяма група от ръкописни книги са хрониките (газаватнамета/писания за верските битки), менакибнамета/религиозно-героичните епопеи, фетхнамета/книги за завладяването и др.), сборници с писма (инша, мюншеати), жития, религиозни текстове (ислямска култура, хадиси „изказвания на пророка Мохамед“, ислямска философия и др.).

Важен извор за историческите, лингвистичните и културологичните изследвания са писмовниците *инша* или *мюншеат*, които всъщност са ръководства по епистолярно майсторство. Османотурските писмовници с образци на писма с официален и неофициален характер съхраняват една дълголетна прозаическа традиция с голям обхват на приложение. Някои сборници със смесен характер, съставени в основата си от *инша*, днес като исторически паметници имат

широко значение. Много от тях съдържат преписи на важни исторически документи и приписки с ценни сведения.

Писмените паметници, с висока документално-историческа и художествена стойност, достигнали до нас непосредствено, а не чрез преписи, написани на твърд материал, който не е пергамент или хартия, са епиграфските паметници с надписи, изработени на арабско писмо –строителни (за строеж и ремонт на джамии, чешми, други сгради и съоръжения); надгробни (надписи върху каменни и мраморни колонки и плочи); надписи върху предмети (метални съдове, саби, ятагани и други оръжия, битови предмети). Епиграфските паметници се характеризират с красиво изпълнени надписи на изкусно арабско писмо и се отличават със своето изящество и красота, което до голяма степен се дължи на изписването на графичните символи на буквите в османотурската азбука. Текстовете на епиграфските паметници дават ценни данни за развитието на турския език през различните периоди от неговото развитие.

Цялото това разнообразие от текстове, написани на османотурски език, се използва в различна степен от специалистите. Архивният материал, който е бил и ще бъде във фокуса на вниманието на наши и чуждестранни изследователи, се нуждае от сериозен анализ в много аспекти на познанието. Но трябва да се има предвид, че изследването на османотурски писмени източници от всякакъв вид е сложен процес и изисква специалисти с добра подготовка. Без съмнение, пред всеки специалист при работата му с османотурски документи възникват проблеми, свързани с разчитането им, както и с установяването на техния вид, произход, датирание и др. Най-важното условие за ползването на архивното наследство е добрата езикова подготовка (турски, арабски и персийски език) и умението за работа с арабското писмо и различните негови видове и подвидове. Османотурските документи не могат да бъдат добре разбрани и правилно интерпретирани, без да се знае и историята на Османската империя. Нужно е да се познават отделните елементи на административно-управленската система на империята и начинът на тяхното организиране в османския държавен апарат. Всеки специалист трябва да бъде добре запознат с класификацията на османотурските документи, със съществуващия канцеларски ред при съставянето и ползването им, с организацията и компетентността на многобройните учреждения и техните подведомствени служби, и накрая с лицата, упълномощени да работят с тези писмени материали (Velkov 1986: 8). Разбира се, тези изисквания не са единствени. Първостепенен фактор за работа с многообразния архивен материал е и компетентният поглед върху цялостната дипломатико-палеографска картина на изследваните източници (Andreev 2009: 213). Затова с тяхното разработване се занимават както османисти и турколози, така и историци и учени от различни други научни области.

Целта на настоящата статия е да маркира някои основни особености, характерни за съдържанието и текстовете на османотурските документите, на които всеки, който се занимава с четене, транскрибиране и анализиране на османотурски текстове, трябва да обърне внимание в работата си. Разработката, макар и накратко, ще послужи като информация както за интересувашите от османотурски документи, така и за обучаващите се млади османисти и студенти турколози.

Мийрям Салим, Гюлтен Ахмед. За предизвикателствата пред ...

В Османската империя официален език е османотурският¹, а писмото – арабско, което турците възприемат заедно с ислямската религия от арабите (от X в.). Документите, появили се в резултат на дейността на османските институции и учреждения, както и различните епиграфски надписи от това време са изготвени на арабско писмо. През този период арабската азбука заема второ място по обseg на употреба. Тя се разпростира върху по-обширни територии, отколкото самият арабски език. Налага се като писменост в Персия и цялата Османска империя, разпространява се и в югоизточната част на бившия СССР, в западна, централна и югоизточна Азия, на Балканския полуостров и върху голяма част от Африка (Nedkov 1966: 92). Следователно арабското писмо се използва не само за арабския език, който се отнася към семитската група, но и за редица езици, принадлежащи към друг езикови групи. Османотурският език, който е официалният в Османската империя, се числи към групата на тюркските езици. Различните тюркски народи възприемат исляма и арабското писмо по различно време, между X и XIV век.

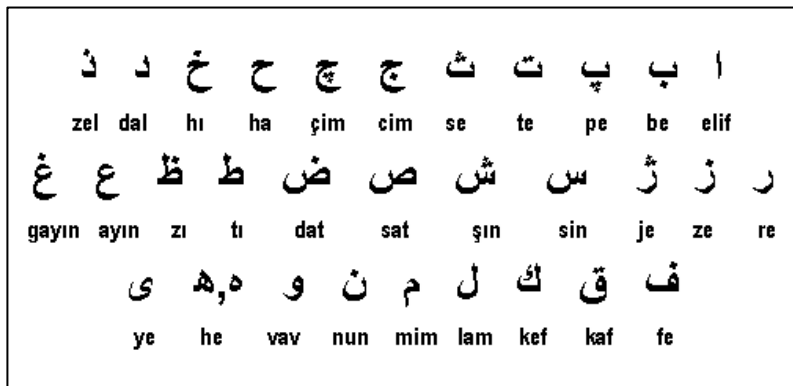
Арабското писмо се формира от набатейския вариант на арамейското писмо, което спада към групата семитски писмености. Според някои изследователи най-старите писмени паметници на арамейско писмо са от X в. пр. н.е. (Nedkov 1966: 92)². Арабското писмо се чете отдясно наляво. Азбуката се състои от 28 букви. Арабицата се характеризира с някои типични графически особености като:

- пише се отдясно наляво;
- много буквени знаци имат досущ еднаква форма, но се различават едни от други по диакритичните точки – една точка, две точки, три точки, които се поставят над или под буквата (ب ت ث ج ح خ);
- в буквосъчетанията повечето арабски букви променят малко или много формите, които имат като самостоятелни (основни), придобиват други очертания в началото, средата и в края на буквосъчетанията;
- от всички букви на азбуката 7 букви не се свързват със следващата (несвързващи се букви);
- в арабското писмо се използват знаци за вокализиране на съгласните (т.нар. огласовки), които улесняват четенето: знакът *фетха* се поставя над съгласната буква и задължава тя да се чете с гласна а; *замма* се поставя над буквата, която се чете със съгласна у, а знакът *кесра* се поставя под съгласната и означава, че след нея стои гласна и; има още няколко знака, като *джезма* – знак за липса на гласна след съгласната, над която е поставен; *тешидид* – за удвояване на съгласната и др.

¹ *Османски, османотурски, османлъджа* или *лисан-и османи* са варианти на условния термин за означаване на официалния писмен език или класическия литературен език на Османската империя. От гледна точка на историята на турския език, той обхваща периода от края на XV в. до първата четвърт на XX век. В действителност употребата на термина османски (османотурски) език се прави по аналог с името на Османската империя, а със създаването на Република Турция названието турски автоматично се прехвърля на езика на тази нова политическа единица.

² Набатейците са арабски номадски (чергарски) племена в Северна Арабия, Йордания и Синайския полуостров (II век пр. н.е. – I в. сл. н.е.). Набатейското писмо се оформя окончателно в началото на нашата ера (Nedkov 1966: 92).

Предвид факта, че ислямската религия забранява живописа, у арабите голямо значение и развой придобива изкуството на орнаментиката, в която област е привлечено и писмото. Мюсюлманските догми предават на писменото слово сакрален характер и го превръщат в религиозен символ от първостепенно значение. Буквите на Корана, възпроизвеждащи словата на Мохамед и на другите пророци се превръщат в задължителен компонент на културата на мюсюлманските общества. Развива се и се усъвършенства не само калиграфията, но и произлезлите различни стилове писма като самостоятелни видове. Много от тях преминават в завършени форми у други ислямски народи – предимно перси и турци, а някои се развиват и оформят в тези страни на местна почва. Главни приемници и продължители на арабските традиции в областта на художественото разработване на писмото са персите, а чрез тях и под силното им влияние това изкуство преминава и у турците. В османската държава началото на самостоятелна работа върху писмото се поставя през XVI в., когато Амасиялъ Хамдуллах, известен като Шейх Хамдуллах, основава първата школа за „хатати“ – краснописци, майстори на писмото. През втората половина на XVI в. голяма известност придобива и краснописецът Къръми Абдуллах Ефенди. През XVII в. някои стилове на арабското писмо, като суюлос и несих, достигат небивал разцвет. Особени внимание и усилия се полагат в краснописните школи за усъвършенстване на писмата талик, дивани и сиякат, които придобиват голямо приложение в официалната кореспонденция на Османската империя (Nedkov 1966: 96).

Обр. 1. Арабско-персийска (османотурска) азбука

Възприемайки 28-те букви на арабската азбука, османотурската я допълва с още 3, взети от персийския вариант на арабицата. Това дава основание османотурската азбука да се определи като арабско-персийска (Обр.1). Арабската азбука е предназначена за звуковата система на арабския език и трансформирането ѝ в турския език без никакви промени става причина за появата на значителни несъответствия между езика и писмото. Както арабските, така и персийските писмени знаци се оказват недостатъчни да обхванат спецификата на фонетичната система на турския, което налага добавяне на нови буквени варианти, въвеждане на буквени комбинации за изписване на отделни съгласни и гласни звукове.

Когато става въпрос за писмено регистриране на някои чужди елементи, изписани на арабица, разглеждането на лексикалните елементи откъм

фонетичната им страна е от голямо значение. Много често се срещат едни и същи думи, особено от арабски произход, с еднакъв правопис, но с различно значение, като например: *Хасан (име), хасен (хубав), хусн (красота)*; *джирм (тяло), джурм (вина), джерем (подозрение), ля-джерем (без съмнение)* и още много подобни. В звуковата система на турския език гласните заемат важно място. Те са осем и се класифицират според три признака, като всяка гласна има по три характерни особености (тя е твърда или мека, широка или тясна, закръглена или незакръглена). В арабския език кратките гласни в сричките при писане не се отразяват, изписват се само съгласните и дългите гласни. Затова в арабската писмена система има само три букви за предаване на гласните звукове, от тях единствено елиф (ا = а) категорично носи качествата на гласен звук. Другите две букви вав (و = в) и уе (و = у) по своята същност отразяват съгласни.

Голяма част от особеностите, които се забелязват в старите османотурски текстове като фонетични, могат да се приемат и като правописни проблеми. Поради употребата на арабското писмо е много трудно да се установи правилно и точно произношението на думите. За установяване на звуковите особености и явления в турския език не биха били от полза толкова текстовете, написани с правилата на клиширания правопис на османска арабица. Именно транскрибираните и вокализираните трудове (речници, граматики, ръководства, съставени от нетурски автори) предоставят на изследователите и езиковедите възможности за по-правилно четене и отчитане на спецификата на езика при формирането на правоговорната норма.

Османското архивно наследство е необходимо да бъде подложено и на лингвистико-стилистичен анализ. До наши дни има направени значителни изследвания в тази област, а приносните им резултати са публикувани в различни издания или са представени на научни форуми. Но пред нашите изследователи стоят още много практически неразрешени задачи, неразработени или недостатъчно изяснени въпроси от историята на книжовния турски език. Развитието на един език е резултат от продължителни и сложни процеси във времето. Турският език започва да се формира като книжовен и писмен език в началото на XIII в. Процесът на формирането на турския език и корените на неговата история се крият в далечното му минало, но колкото повече се навлиза в това минало, толкова по-оскъдна е информацията. Сведения за развитието на турския език можем да получим от много и различни по вид писмени паметници, запазени до днес на територията на бившата Османска империя. Писмените паметници свидетелстват за възникването на езика, за пътищата на формирането и развитието му, за някои процеси на установяване и кодифициране на основните му норми, за стилистичното му диференциране, за процесите на обогатяване на изразните му средства, за отношението между живата народна основа и книжовната езикова традиция. До наши дни са изследвани много писмени паметници от различните етапи на турския език. Установени са редица фонетични, морфологични, синтактични, лексикални, палеографски и стилистични особености на езика в отделните етапи от неговото развитие.

В историческото развитие на турския език под османски се разбира класическият литературен език на Османската империя. Той се определя като негов втори етап, обхващащ периода от края на XV в. до началото на XX век. Най-ранният от етапите е *староосманският*, който до известна степен отразява

състоянието на *староанадолския език*, поради което турските езиковеди го наричат *стар анадолски турски* и го ограничават в периода XIII – XV в. (Timurtash 1977: VIII). Вторият етап е *среднотурският* или *средноосманският* период от развитието на турския език (XV – средата на XIX в.), наричан още *класически османски период*. Този етап е представен от два социално обусловени функционални стила на турския език – народен стил и литературен стил (османски език), който е формиран от арабски, персийски и тюркски лексикални и граматични елементи. *Новотурският* или *новоосманският* етап от развитието на книжовния турски език обхваща периода от средата на XIX в. до първата четвърт на XX век. Това е последният етап на османския език, характеризиращ се с османските реформи (Танзимат), когато се търсят пътища за опростяване на езика, преодоляване на разрыва между литературния и говоримия народен език и реформиране на арабската азбука. Този период продължава до 1928 г., когато с езиковата реформа се слага край на употребата на арабската азбука и започна период на бързо освобождаване на езика от чуждиците. Всички етапи от развитието на езика носят своите специфични белези.

Първата характеристика, която може да се каже за езика на османотурските текстове, е силното присъствие на чуждоезична лексика. За разлика от по-ранните периоди, през XVII в. османският език вече силно се разграничава от говоримия и произведенията, написани на него, стават разбираеми единствено за интелектуалния елит на османското общество. По отношение на граматическите особености в много текстове езикът е натоварен със заемки от чужд произход, изреченията са съставени предимно от арабски и персийски думи и най-вече изафетни конструкции, а само глаголите и техните форми са турски. Всичко това в голяма степен усложнява работата на изследвачите на османотурски текстове от периода на класическия османски език.

В различните типове регистрационни документи и преди всичко в подробните описни регистри също намира място нетурска лексика – обозначаване на професии, занаяти, финансово положение и др. Личните имена, прякорите и прозвищата във всеки език са интересна и дискусийна тема. Независимо за кой език става въпрос, именната система представлява интерес от изследователска гледна точка. Имената, различни от арабски, персийски и тюркски произход, в османските документи показват някои особености или промени при графичното им отразяване. Фонетичните промени, забелязани в османските документи може да се дължат на различни причини – неправилен запис, затруднения при изговора на името или названието, или поради невнимание на регистратора или писаря.

В писмените източници и документи на османската административна и канцеларска система много често се срещат имена, които се открояват с особености, свързани с употребата, произхода на личните имена, използването на прякори и прозвища, както и с измененията при предаването им на арабско писмо. В османските регистрови документи има случаи на изписване на немюсюлмански имена, в които се наблюдава известно отклонение от правилата за писане на арабица и предимно графичното отразяване на определени звукове. Така например в регистри на някои селища в България от средата на XIX в. много лични немюсюлмански имена в писмения османски език запазват своя звуков състав с оглед на употребата им в българския език, а някои са изписани по турските фонетични закони и правила. Промени обикновено се наблюдават в имена с

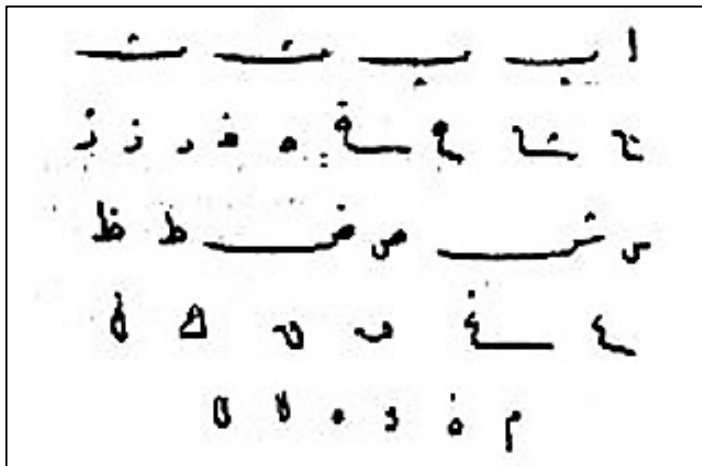
натрупване на няколко съгласни, които се отстраняват с добавяне на определени букви, отразяващи гласни звукове. Трудностите при писменото отразяване на неарабските и неперсийските думи, произтичащи от особеностите на арабското писмо намират отражение при изписването и на някои топоними. Непригодността на арабицата за предаване точно на звуковата система на турския език, както и на чуждите думи, става причина за проява на известно творчество, предпочитание на писаря или регистратора, да предаде звуковия състав на непознатите за него имена и названия. Казано накратко, графичната основа на арабския език, макар и обогатена с три персийски букви, не може да представи адекватно нито турските гласни, нито част от съгласните в други езици. Това създава предпоставка за затруднения при изписване и прочита както на турските имена, така и за коректно предаване на такива от чужд произход.

От друга страна, следва да се отбележи също, че османските документи в зависимост от времето на изготвянето им, както и от тяхното предназначение, са изписани на различни видове арабско писмо, като *дивани*, *талик*, *несих*, *рика*, *сиякат* и други подвидове (обр. 2). Ето защо за четенето, правилното разбиране и интерпретиране на старите текстове са необходими добро познаване на езика и неговия развой и най-вече теоретична осведоменост за особеностите на вече отмерлите степени в историята на дадено писмо. Един и същ писмен знак може с течение на времето да претърпи такива промени, че в крайна сметка съвсем да се отдалечи в начертанието си от своя първообраз.

Обр. 2. Някои от видовете арабско писмо

В канцеларския апарат на Османската империя се използват букви съкращения, наложени в резултат на многократната им употреба. По правило в документите въпросните букви се употребяват за печелене на време и място. Съкращенията обслужват различни видове и подвидове арабски писма, като сиякат, дивани, рика и др. С буквите съкращения боравят писарите на служба във всички канцеларии. Много известни изследователи османисти обръщат внимание на съкращенията, използвани в османските регистри и единичните документи. Трудно е да се посочат всички типове документи, в които има съкращения, но със сигурност може да се твърди, че това са преди всичко изворите с характер на регистрирвани документи (дефтерите) и документите с маргинални бележки на финансовите чиновници. Съкращения се използват и при съставяне на някои документи с чисто административен и правен характер. Букви съкращения за обозначаване на военни звания, народност и вероизповедание са публикувани още през XIX в. (Andreev 1993: 141; Kutukoglu. 1994: 99-360; Andreev 2011: 185-192). Най-трудното за разчитане писмо е сиякатът. Трудностите при него идват преди всичко от особените форми на буквите, съвсем различни от всички други видове писма (обр. 3). Всяка буква на това писмо има няколко различни форми в начална, средна, крайна и самостоятелна позиция. За затрудняване на четенето допринася извънредно много и съвсем произволното свързване на несвързващите се букви. Изпускането на диакритичните точки е също характерно за писмото. Една или няколко букви от думи, изписани на арабски език без диакритични точки, изразяват *числата сиякат*. Тези съкращения на думички са се превърнали в знаци. Ключ за разчитането им понякога се среща на празните страници или полета на стари ръкописи, изготвен от някой канцеларски служител (Nedkov 1966: 109). Непознаването на съкращенията е пречка за правилното тълкуване на османотурската документация.

Обр. 3. Букви на писмото сиякат

Съкращенията са застъпени преди всичко в многобройните видове регистри, засягащи описването на земи и население, данъчната система, приходо-разходните операции на вакъфите и държавната хазна. Наред с това се срещат и в единичните документи като ферман, берат, илям, мектуб, тезкирета и др.

Мийрям Салим, Гюлтен Ахмед. За предизвикателствата пред ...

Освен с писмото и графичните белези специалистите трябва да се справят с комплекс от белези и елементи от формата и съдържанието на документите. От особено значение е установяването на датирането в писмените паметници. Арабската писменост е сравнително млада, но единствената от семитските азбуки, която се развива и като знакова система, и като изкуство. В по-ранните османотурски писмени паметници – ръкописни книги, документи, епиграфски паметници и пр., в повечето случаи денят, месецът и годината се отбелязват с арабски изречения и думи. По-късно, през XV век, датировката в един паметник, освен с изписване с думи на арабски език или цифри, започва да се предава и с числените стойности на арабските букви (ебджед), или да се състави т.нар. *хронограма*. Хронограмата е стих, мъдро изречение или сентенция в надпис, поетично произведение, в която, като се съберат числените стойности на буквите, се получава година според мюсюлманското летоброене Хиджра. Хронограми се съставят по повод на рождени дни, дата на кончина, важно обществено събитие и пр. С хронограма се показва и датата на много османотурски надписи на епиграфски паметници от османско време в България. Ще подкрепим казаното с един пример от гр. Шумен. Надписът на известната Куршун чешма съдържа хронограма с годината на строежа ѝ през 1774 г. (1188 г. по Хиджра). Изразът *Sekahum Rabbuhum Şeraben tahura* е с числена стойност $1188 = 1774$ г.

Различни са средствата и формите, чрез които се показва и отчита времето в различните видове османотурски писмени източници. В османотурските ръкописни книги може да се установи времето, в което те са написани или преписани. Обикновено на полето отстрани се чете дата на завършване, името и титлите на автора или преписвача, както и мястото на написване. В случаите, когато изворите не са датирани или не са запазена датите на съставянето им, безпогрешното интерпретиране на този сбор от сведения придобива още по-голяма важност. За съжаление, подобни архивни свидетелства има много. И колкото по-назад се връщаме във времето, толкова повече са документите, лишени от точна информация за момента на изготвянето им. Въпросните извори могат да бъдат и единични, но по-често са регистри. Отговорната работа по установяването на датировките може да се компрометира от пропускането или от пренебрегването на отделни дипломатико-палеографски показатели. Надежден източник за датирание могат да бъдат споменати по един или друг повод многобройни имена на исторически личности – високопоставени държавни сановници и военачалници като велики везири, шейхюлислами, кадъаскери, нишанджии, главни дефтердари, бейлербейове, мир-и ливи, командири на йеничерския корпус, адмиралите на флота, служещи в султанския дворец, фондатори на вакъфи и т.н. в низходящата стълбица на военната и гражданската йерархия. За много от тях могат да се намерят хронологични данни в справочната литература и в публикации на извори (Andreev 2009: 216).

Изключително полезни за датирането, но за съжаление недостатъчно оползотворявани, са данните, предлагани от структурата на документите. При въвеждането в употреба на различните по вид документи се изгражда оригиналната структура на всеки от тях, която в относително кратък период се дооформя и утвърждава в масовата практика. Така например строежът на фермана предвижда употреба на специална формула за преминаване от встъпителния протокол към изложението. За периода XVI – XVIII в. тя гласи:

Когато пристигне височайшият султански декрет, да бъде известно: (да се знае), Според ферманите от по-ранния период шаблонът може да бъде същият, но е възможно да има и по-различен вид:

Когато пристигне височайшият султански декрет, нужно е ... (по Andreev 2009: 222).

Опорна точка в експертизата по определянето на времето на документите от разглеждания период са и печатите на различните длъжностни лица от османския канцеларски апарат. Печатите представляват съществен елемент от заключителния протокол на архивните извори и придружават подписите на съставителите на документите или пък на лицата, заверили направените преписи (Andreev 2009: 222).

В съвкупността от дипломатически белези, които спомагат за датирането на документите, важно място заемат езиковите и стилистичните особености на изворите. Както вече беше отбелязано по-горе, има езиковите белези, отличаващи документите, съставени от различните периоди. Например, фонетични особености, характерът на използваната лексика и синтактична структура и др. След изчерпването на възможностите, предложени от съдържанието на документите, следва проучване на палеографските им особености, които също носят полезни сведения за датиране. Особен интерес в това отношение представлява използваната хартия и нейният формат при различните типове документи, водните знаци и начинът на изписване на някои цифри.

В заключение ще отбележим, че младите изследователи са изправени пред множество предизвикателства. Водени от желанието да бъдем полезни в това отношение, тук се опитахме да маркираме най-важните особености без претенции за пълна изчерпателност. Пред специалистите, които пристъпват към четене и анализиране на османотурски писмени извори, стои нелеката задача да разчетат и интерпретират правилно текста. Това обаче е възможно само при максимално задълбочено осмисляне на съдържанието и предлаганата в изворите информация, отлично познаване на арабицата и динамиката в дипломатико-палеографските характеристики на документите. За ефективен резултат най-важното условие е езиковата подготовка и компетентностите по история на изследователя.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

- Andreev 1993:** Andreev, S. Kam vaprosa za sakrashteniyata (ihtisar) v osmanoturskata kantselarska praktika. // Bibliotekoznanie, bibliografiya, knigoznanie. 3, Sofia, 141-151 [Андреев, С. Към въпроса за съкращенията (ихтисар) в османотурската канцеларска практика. // Библиотекознание, библиография, книгознание. 3, София, 141-151].
- Andreev 2009:** Andreev, S. Kam vaprosa za datiraneto na nedatiranite osmanski dokumenti ot XV – XVIII vek. – V: Godishnik na Visshiya islamski institut. Sofia, s. 213-229. [Андреев, С. Към въпроса за датирането на недатираните османски документи от XV-XVIII век. – В: Годишник на Висшия ислямски институт. София, с. 213-229].
- Andreev 2011:** Andreev, S. Obrazci na sakrashtenia v osmanskite dokumenti (XV – nachaloto na XX vek). – V: Godishnik na Visshiya islamski institut. Sofia, s. 185-192 [Андреев, С. Образци на съкращения в османските документи (XV – началото на XX век). – В: Годишник на Висшия ислямски институт. София, с. 185-192].

Мийрям Салим, Гюлтен Ахмед. За предизвикателствата пред ...

- Velkov 1986:** Velkov, A. Vidove osmanoturski dokumenti. Prinos kam osmanoturskata diplomatika. Sofia [Видове османотурски документи. Принос към османотурската дипломатика. София].
- Kutukoglu 1994:** Kutukoglu.M. Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik). İstanbul.
- Mihaylova-Mravkarova 2005:** Mihaylova-Mravkarova, M. [Sledi ot vliyanieto na balgarskiya ezik varhu ezika na osmanskite dokumenti \(XV-XIX vek\)](#). Sofia [Михайлова-Мръвкарова, М. Следи от влиянието на българския език върху езика на османските документи (XV – XIX век). София].
- Nedkov 1966:** Nedkov, B. Osmanoturska diplomatika i paleografya. Sofia [Недков, Б. Османотурска дипломатика и палеография. София].
- Timurtash 1977:** Timurtash, F. K. Eski Tyurkiye Tyurkchesi. XV. Yuzyıl. Gramer – Metin – Sozlyuk, İstanbul.